

Nummer 77, 2 juni 2014. ISSN 2031-0293

Wim Lambrechts

De dierentuin van Brussel: spiegel van de negentiende-eeuwse *modes of thought* betreffende stad, wetenschap en vermaak

In de negentiende eeuw werden vier dierentuinen opgericht in België. De Antwerpse Zoo werd opgericht in 1843 en kreeg navolging in Gent, Brussel (beiden 1851) en Luik (1865). De Brusselse zoo werd opgevat als 'salon public' om een mooie wandeling te bieden, verrijkt met een verzameling dieren om de verveling tegen te gaan en de wetenschappelijke interesse op te wekken. Meer nog dan een op archieven gebaseerde feitelijke geschiedenis, wil dit artikel de zoo kaderen in de tijdsgeschiedenis en de *modes of thought* in de negentiende eeuw. De zoo profileerde zich als wetenschappelijke instelling in de stad, met aandacht voor (theoretische) classificatie en (praktische) acclimatisatie. De culturele activiteiten vormden, misschien meer nog dan de dieren, een populaire aantrekkingspool voor de burgerij.

Wim Lambrechts is historicus en master in duurzame ontwikkeling en menselijke ecologie. Hij is als onafhankelijk onderzoeker verbonden aan de Hogeschool-Universiteit Brussel (HUB) en is in het bijzonder geïnteresseerd in de verwevenheid van duurzaamheid, geschiedenis, ecologie, cultuur en educatie. Hij is auteur van diverse wetenschappelijke artikelen rond deze thema's, onder meer in *Journal of Cleaner Production* (2013) en *Ecological Indicators* (2014). Daarnaast is hij auteur van het boek *Duurzaam Hoger Onderwijs*. Appèl voor verantwoord onderrichten, onderzoeken en ondernemen (LannooCampus, 2009). Meer informatie: www.sustainablehighereducation.com

Wim Lambrechts, +32(0)475 709 743, wim@lambrechts.org

Benjamin Wayens (Redactiesecretaris), +32(0)2 211 78 22, bwayens@brusselsstudies.be

Inleiding

1. In de negentiende eeuw werden vier dierentuinen opgericht in België. De Antwerpse Zoo was de eerste in 1843 en kreeg navolging in Gent en Brussel in 1851. Een Luikse dierentuin opende in 1865. De missies die de dierentuinen op zich namen, kunnen omschreven worden vanuit hun stedelijke rol, wetenschappelijke functie en vermaak voor de bezoekers [Lambrechts, 2004]. Niet alle dierentuinen waren echter succesvol: de Brusselse zoo sloot in 1878, de Gentse zoo in 1904 en de Luikse zoo sloot nog een jaar later. Brussel kende in de eerste helft van de twintigste eeuw nog drie concrete projecten om een nieuwe zoo op te richten. Deze werden echter niet gerealiseerd wegens gebrek aan interesse en kapitaal.¹

2. Meer nog dan een op archieven gebaseerde feitelijke geschiedenis van de dierentuin van Brussel, wil dit artikel de zoo kaderen in de tijdsgeest en de *modes of thought* in de negentiende eeuw. Het bronnenmateriaal dat daarbij onderzocht wordt, de dierentuiningidsen, is daarbij atypisch binnen het historisch onderzoek, maar daarom niet minder interessant. Deze gidsen geven immers het ideaalbeeld van de zoo weer, en bevatten een schat aan informatie om de mentaliteitsgeschiedenis te belichten.

1. Methodologie

3. Dierentuinen geven al sinds de negentiende eeuw kleine boekjes uit om het publiek te informeren. Net zoals reisgidsen, bevatten zoogidsen bijzondere informatie: 'Guide-books are worthy of study in their own right, as a form of human activity; if few of them possess literary merits of high rank, many of them fulfill to a remarkable degree the purposes for which they exist. They have especial claims on archaeologists, historians, and antiquaries; they may provide information, sometimes as the most

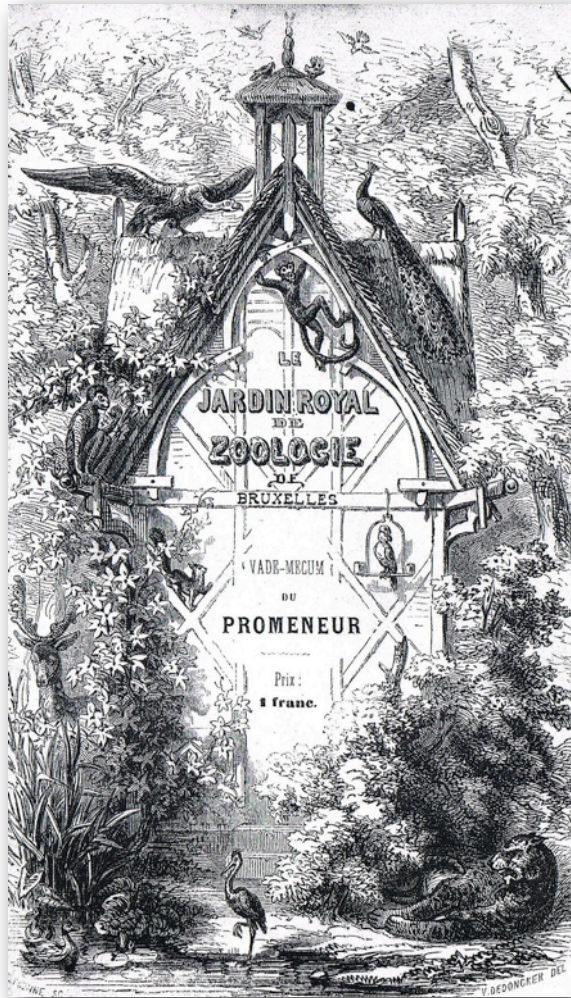
accessible, sometimes as the best, or even the only, sources, not merely for the history of monuments, but also for the social and economic life of the past, and occasionally for its modes of thought' [De Beer, 1952]. In het geval van de zoogidsen mag de *occasionally* uit de omschrijving weggelaten worden. Waar reisgidsen evolueerden naar kleine boekjes, waar alles in korte puntjes werd opgesomd, waren de zoogidsen veel uitgebreider en bevatten meer informatie die kan wijzen op de *modes of thought* van toen.

4. De informatie die in de gidsen aan bod komt kan onderscheiden worden in drie grote componenten [Åkerberg, 2001]. Ten eerste is er de feitelijke informatie, bijvoorbeeld over de oprichting van de zoo, over de geschiedenis ervan. Ten tweede is er de meer impliciet aanwezige informatie, die voor de auteur niet van belang was, maar toch doordringt in de tekst in de vorm van bepaald woordgebruik. Ten derde is er de impliciete informatie die normatief van karakter is. Deze informatie komt niet steeds overeen met de werkelijkheid. De drie componenten samen genomen maken het mogelijk om *modes of thought* te achterhalen.

5. Het feit dat de informatie niet noodzakelijk overeenkomt met de werkelijkheid kan men beschouwen als een negatief punt, waardoor deze bronnen niet vaak gebruikt werden voor historisch onderzoek. Men kan dit punt echter ook positief bekijken. Door de gedetailleerde informatie die erin aan bod komt, kunnen elementen over de mentaliteit aan het licht komen. Want niet alleen de werkelijkheid van de zoo is relevant, ook het ideaalbeeld. Gidsen zijn dus niet alleen waardevol voor de feitelijke informatie die zij bevatten, maar ook voor de niet bedoelde, onderliggende informatie.

6. Gezien de aard van de bronnen, wordt gebruik gemaakt van een hermeneutische methode, opgebouwd rond drie centrale vragen: (1) Hoe wordt de band tussen zoo en stad voorgesteld?; (2) Welk wetenschappelijk discours (e.g. betreffende zoölogie) komt tot uiting?; (3) Welke elementen van vermaak komen tot uiting?

¹ Na de Tweede Wereldoorlog werden nieuwe initiatieven genomen die Brussel wel voorzagen van een specifieke zoölogische collectie, e.g. het Aquarium aan de Louizalaan, het Aquarium van Brussel in Koekelberg, het Exotarium. Daarnaast was er ook tijdens de Wereldtentoonstelling van 1958 specifieke aandacht voor dierencollecties, zij het onder vertegenwoordiging van de Antwerpse Zoo. Vermits dit artikel specifiek focust op de Brusselse dierentuin en de geplande collecties uit de eerste helft van de twintigste eeuw, wordt hier niet verder ingegaan op deze naoorlogse initiatieven.

Figuur 1. Voorblad van de Brusselse Zoogids [Hymans, 1856] *Le Jardin Royal de Zoologie de Bruxelles. Vade-mecum du promeneur*. Bron: archief van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen.

2. Een zoo voor Brussel

2.1. De dierentuin van de Brussel (1851-1878)

7. Plannen voor de oprichting van een zoo in Brussel gaan terug tot het jaar 1847, toen een groep welgestelde burgers pleitte voor de oprichting van een dierentuin, wintertuin en natuurhistorisch museum. De invloed van de Antwerpse Zoo was duidelijk, maar de plannen werden niet uitgevoerd. In 1851 werd een nieuw initiatief genomen, de *Société royale de Zoologie, d'Horticulture et d'Agrément* (Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde, Tuinbouw en Recreatie), een jaar later telde de maatschappij 710 aandeelhouders [Brauman en Demanet, 1985] en bedroeg het kapitaal 600.000 Belgische frank [Van Driessen, 1982]. Gesitueerd in het huidige Leopoldpark, werd het 6,5 ha groot domein van ridder Dubois de Bianco aangekocht. In 1860 werd het oude klooster der zusters redemptoristinnen aangekocht. De oppervlakte van de tuin bedroeg nu 11 ha. In de tuin werden eveneens een boerderij (waar eieren, boter en fruit verkocht werden), schaatsbaan en muziekkiosk gevestigd. Het architecturale pronkstuk van de zoo was de serre Victoria Regia, ontworpen in 1853 om de reuzenwaterlelie onder te brengen [Brauman en Demanet, 1985]. De serre verhuisde na de sluiting van de zoo en is nog steeds te bewonderen in de Nationale Plantentuin in Meise.

8. De eerste directeur van de Brusselse zoo was Jean Linden, befaamd botanicus, en het zoölogisch gedeelte werd in handen gegeven van John Wilhelm de Muller. Deze zou echter in 1856 vertrekken, waardoor de leiding van zowel het zoölogisch als botanische gedeelte in handen van Linden kwamen. Reeds van in de beginjaren waren er een aantal moeilijkheden, die nog verscherpt werden in 1853 door de dood van 140 van de 567 dieren. Tot aan de sluiting van de dierentuin zou de sterfte onder de dieren een constante zijn. Vooral toen directeur Hammelrath de leiding had, liet de dierentuin een algemene indruk van verwaarlozing na bij de bezoekers en aandeelhouders, zoals blijkt uit een klachtenbrief uit 1873 [Brauman en Demanet, 1985]. Linden had het faillissement van de zoo zien aankomen en was daarom in 1868 vertrokken. Hij stichtte een onafhankelijke instelling, *l'Horticole Internationale* (Internationale Tuinbouw), om zijn verzameling planten onder te brengen [Anoniem, 1994].

9. De Brusselse zoo slaagde er niet in om uit te groeien tot een succesvolle onderneming. Het doel werd voornamelijk omschreven vanuit vermaak en ontspanning en minder vanuit de wetenschap. Het ontbrak eveneens aan een invloedrijk en geëngageerd persoon vergelijkbaar met Jacques Kets, de eerste directeur van de Antwerpse Zoo om de leiding van de zoo op zich te nemen. De aanleg van de Louizalaan en het Terkamerenbos vanaf 1861 zorgde voor nieuwe recreatiemogelijkheden voor de burgerij [Van Driessen, 1982]. Alle pogingen ten spijt zag het bestuur zich in 1876 genoodzaakt de zoo te sluiten. Er werd een nieuwe maatschappij opgericht: de *Société Royale de Zoologie à Bruxelles* (Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde in Brussel) had tot doel de wetenschappelijke exploitatie van de zoo, maar ging in 1878 ook failliet. In 1879 en 1880 werden alle dieren verkocht [Brauman en Demanet, 1985].

10. Ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid werd het domein van de zoo omgevormd tot openbaar park: het Leopoldpark. In het oude klooster werd een natuurhistorisch museum opgericht, het latere Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen [Brauman en Demanet, 1985]. Dit museum vormde een aantrekkingspool voor andere wetenschappelijke instellingen, onder meer het Solvay Instituut voor Fysiologie, het Universitair Instituut

voor Hygiëne en het Pasteurinstituut. Tot op vandaag blijft deze functie van het Leopoldpark bestaan, maar ook de tuinaanleg zelf bleef bewaard, waardoor het park nog steeds zijn functie van groene long in de stad heeft [Van Driessen, 1982].

2.2. Nieuwe initiatieven in de twintigste eeuw

11. In de eerste helft van de twintigste eeuw werden nog enkele pogingen ondernomen om een zoo op te richten in Brussel. Het eerste voorstel betrof de inrichting van een *Jardin d'Acclimatation* (Acclimatisatietuin) in het domein Rood-Klooster te Oudergem in 1908. Het voorstel beschreef een uitvoerige « *Promenade à travers le Jardin d'Acclimatation* » (Wandeling doorheen de Acclimatisatietuin). Tot de infrastructuur behoorden een apenpaleis, twee tropische tuinen, een « *jardin alpin* » (Alpentuin), twee muziekkiosken, een zwembad, een boerderij en melkerij, een aquarium, restaurant en feestzaal [De Contreras, 1908]. De plannen werden echter nooit verwezenlijkt [Baetens, 1993].

12. Nieuwe plannen voor een Brusselse zoo kwamen in 1911 ter sprake. Toen kreeg de Antwerpse Zoo een « *lettre par laquelle Monsieur Zwicker-Lotar de Bruxelles demande divers renseignements en vue de la création d'un jardin Zoologique à Bruxelles* » (brief van de heer Zwicker-Lotar van Brussel die verschillende inlichtingen vraagt met het oog op het creëren van een Dierentuin in Brussel) [Archief KMDA, 1911]. Of de plannen werden uitgewerkt, is onduidelijk. Er zou sprake zijn van huisvesting van enkele dieren in het Josaphatpark te Schaarbeek in 1912, maar mogelijk gaat het hier om verwarring met één van de latere Brusselse initiatieven [Anoniem, 1975].

13. In het interbellum zouden twee nieuwe projecten tot stand komen om een zoo in de hoofdstad te vestigen. Ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling van 1935 wilde men te Schaarbeek een zoo oprichten. Leden van de nieuwe maatschappij waren onder meer baron 't Serclaes, L. Jacquet, G. Ide, A. Verhaegen, J. Leeuw en R. Henry. Ook nu weer bleek de interesse beperkt. Er werden 1000 aandelen verkocht, goed voor een kapitaal van 500.000 Belgische frank, heel wat minder dan de vooropgestelde 16 miljoen. Hoewel er enkele dieren werden aangekocht, werd het initiatief na de wereldtentoonstelling niet verder uitgebouwd [Baetens, 1993].

14. In 1936 werd de Société anonyme *Jardin Zoologique de Bruxelles* (Dierentuin van Brussel) opgericht door R. Branquart, F. Demets en J. Mathieu, gesitueerd in Zellik, nabij Brussel. Voor het hele project zou dertig miljoen Belgische frank nodig zijn. Dat geld zou niet alleen dienen voor de inrichting van het park en de dierenverblijven, maar ook voor verschillende restaurants en dancings, sportclubs, tennispleinen, een solarium, twee zwembaden, een modelboerderij en een dierenkliniek. Toch zou ook nu weer het nodige kapitaal niet verzameld worden, waardoor de plannen werden afgeblazen [Anoniem, 1936].

3. De dierentuin van Brussel als stedelijke instelling

3.1. Het initiatief van de burgerij

15. Nagenoeg alle negentiende-eeuwse dierentuinen werden opgericht op initiatief van de stedelijke burgerij, die op politiek vlak een groeiende invloed had. Die nieuw verworven positie uitte zich in allereerste hande socio-culturele activiteiten en projecten, waarvan de zoo er een was. Brussel werd in de negentiende eeuw gekenmerkt door een grote bedrijvigheid, de inrichting en groei van verschillende volkswijken, handelswijken en residentiewijken. De zoo droeg bij aan het prestige van de stad. Dit werd nog versterkt door het feit dat Brussel de hoofdstad van het onafhankelijke België was [Brauman en Demanet, 1985], een factor die ook nadien nog een belangrijke rol zou spelen in het streven naar een Brusselse zoo [Anoniem, 1936].

16. Uit de dierentuingsidsen blijkt dat de burgerij trots was op haar initiatief in de stad. De Brusselse zoo werd opgericht dankzij « *quelques hommes influents* » (enkele invloedrijke personen), die het idee van « *plusieurs personnes haut placées dans le monde bruxellois* » (Meerdere hooggeplaatste personen in de Brusselse gemeenschap) van 1847 weer oppikten. Het doel van de Brusselse zoo werd in 1851 vooral toegespitst op het vermaak van de burgerij: « *La Société a pour objet de créer un vaste établissement qui servira de lieu de réunion et d'agrément, et de se livrer aux opérations déterminées par l'article suivant (...) La Société achète et vend, aux conditions à déterminer par le conseil d'administration, tous les objets qui dépendent de ses collec-*

tions zoologiques et horticoles » (De Maatschappij heeft als doel het creëren van een grote vestiging die zal dienen als plaats voor ontmoeting en recreatie, en het organiseren van activiteiten zoals bepaald in het volgende artikel (...) De Maatschappij koopt en verkoopt, onder de voorwaarden bepaald door de Raad van Bestuur, alle objecten die onderdeel zijn van de zoölogische en tuinbouwkundige collecties.) [Société Royale de Zoologie, 1851].

17. In een context van toenemende verstedelijking en industrialisering, positioneerde de zoo zich in de eerste plaats als “groene long” voor de stad: «...la capitale ne possédait, avant le Jardin Zoologique, aucun endroit où l'on pût aller respirer librement la tiède atmosphère des jours d'été. » (de hoofdstad bezat, voor de dierentuin er kwam, geen plaats waar men heen kon gaan en vrij kon genieten van de warme sfeer tijdens de zomerdagen). Daarbij worden dan weer andere plaatsen die een dergelijke functie hadden negatief voorgesteld. Het park was louter een « *lieu de parade* » (paradeplaats) voor de welgestelde vrouwen, « *on y défend aux hommes de fumer et aux enfants de courir* » (men verbiedt er aan de mannen om te roken en de kinderen om te lopen). De « *Boulevard* » en de « *Jardin Botanique* » deden teveel stof opwaaien en boden weinig schaduw. De zoo was dus de oplossing voor diegenen die een tijdverdrijf zochten « *entre l'heure du café et l'heure du thé* » (tussen koffietijd en theetijd). De zoo heeft een uitgesproken vluchtfunctie voor de burgerij, en beantwoordt aan de behoefte aan een « *lieu de promenade* » (wandelpaats) voor de burgerij. Let vooral op de tegenstelling tussen de woorden « *lieu de parade* » en « *lieu de promenade* ». Deze tegenstelling wijst op het meer verheven doel dat de zoo zichzelf had gegeven, in tegenstelling tot het stadspark van Brussel: « *on y défille* » (men paradeert er) [Hymans, 1856]. Het is natuurlijk de vraag in hoeverre er daadwerkelijk een verschil was tussen *parade* en *promenade* in de Brusselse dierentuin. Want ook onder het volk werd de dierentuin op een ironische manier beschreven :

« Moi, le Jardin Zoologique,
Bien plus qu'eux tous, j'ai des attraits
Et même au Jardin Botanique,
En tous temps je pourrais
Rendre des points, si je voulais.

Outre mon orchestre,
J'ai maint site alpestre,
J'ai maint groupe équestre;
J'ai mes animaux,
Leur voix forte ou grêle
Hurle, beugle ou bête
Mais toujours se mêle
Aux chants musicaux.
Là-dessus, le Jardin Botanique, vraisemblablement jaloux du Jardin Zoologique, apostrophe rudement ce dernier:
“toi, Casino zoologique! (...) Ton concert est fort peu sacré, Mais il faut que le public sacre.” Insolent! Répartit la Jardin Zoologique, je lâcherai sur toi mes animaux féroces...
Pauvres bêtes! Répond le Jardin Botanique! Ils cessent d'être féroces dès qu'ils entrent chez toi... c'est le contraire du public... »
[Quievreux, 1938]

(“ Ik, de Dierentuin
Meer nog dan alle andere, heb ik bezienswaardigheden
En zelfs in de Plantentuin
Kon ik te allen tijde
Winnen, als ik wilde
Behalve mijn orkest
Heb ik mijn Alpentin
Heb ik mijn manege
Heb ik mijn dieren
Hun luide of schelle stem
Schreeuwt, loeit of blaast
Maar mengt zich altijd
Met de muzikale nummers.
Daar verder, de Plantentuin, waarschijnlijk jaloers op de Dierentuin, onderbreekt de laatste ruwweg:
'Jij, Dieren Casino! (...) Uw concert is weinig sacraal, Maar het publiek sakkert'

Onbeschoft! Herbegint de Dierentuin, ik laat mijn wilde dieren op u los...

Arme beesten! Antwoordt de Plantentuin! Ze stoppen met wild te zijn als ze bij jou binnenkomen... het is het tegenovergestelde van je publiek..."

3.2. Concurrentie met andere dierentuinen

18. In de Brusselse zoogids wordt expliciet verwezen naar de andere Belgische dierentuinen: « *Tandis qu'Anvers et Gand créaient des ménageries, Bruxelles cherchait surtout à se donner une promenade* » (Terwijl Antwerpen en Gent menagerieën creëerden, heeft Brussel getracht om een wandeling te verschaffen) [Hymans, 1856]. De andere dierentuinen worden negatief voorgesteld, want hoewel het woord *ménagerie* vaak als synoniem wordt gebruikt voor zoo, krijgt het in deze gids een negatieve connotatie: « *on n'a pas besoin, pour attirer la foule, de ce qu'on appelle communément une ménagerie, et que nous appelons volontiers la foire aux animaux* » (om de menigte te lokken, heeft men geen behoefte aan wat men gewoonlijk een menagerie noemt, en wat wij liever een dierenkermis zouden noemen). De Brusselse zoo daarentegen wordt beschouwd als « *le plus beau jardin public qui existe dans la Belgique entière* » (de mooiste openbare tuin die bestaat in heel België). Ook de manier waarop de orkesten in Antwerpen georganiseerd worden krijgt de nodige kritiek. Er wordt dan namelijk nogal wat drank geconsumeerd door de bezoekers, en het is er meer een « *lieu de parade* ». Antwerpen wordt dan ook smalend « *la ville la plus aristocratique du pays* » genoemd (de meest aristocratische stad van het land) [Hymans, 1856].

19. De wedijver tussen Brussel en Antwerpen zou nogmaals sterk naar boven komen in 1935, wanneer de plannen voor een nieuwe Brusselse zoo spottend onthaald worden in het *Handelsblad van Antwerpen*. Volgens de auteur was het kapitaal van 100.000 frank niet voldoende voor de oprichting van een dergelijk groots project, eerder voor een "Zoologieke in miniatuur". Het was dus duidelijk dat te Schaarbeek, "dat wel om zijn ezeltjes is bekend", nooit zoiets verwezenlijkt kon worden [Anoniem, 1934a].

20. De kritiek werd ook gelezen in Brussel, de twee beheerders R. Hottet en D. Paniels reageerden met een brief waarin ze benadrukten dat "het niet in onze bedoeling ligt te trachten uwen Antwerpschen dierentuin op 't achterplan te schuiven". Verder in de brief wordt de toon grimmiger: "De waarheid die U met uitgedoofden lantaarn gezocht hebt, is daar alleen [in de Maatschappij] te vinden". Bovendien bedanken ze de journalist om "ons attent te hebben gemaakt voor opname der Schaarbeekse ezels in onze dierentuin". De verzameling van Jacques Kets uit 1843 wordt beschreven als een plaats "waar de Antwerpenaren 100 jaren geleden wonderheden hebben kunnen bezichtigen die in onze moderne tijden nog niet op eene dorpsfoor geduld worden". De krant wordt gevraagd om in het vervolg geen "onjuiste mededeelingen" meer te doen die "te duidelijk afgunst en dorpspolitiek doen uitschijnen" [Anoniem, 1934].

4. De dierentuin van Brussel als wetenschappelijke instelling

4.1. Verwijzing naar de traditie: classificatie

21. De negentiende-eeuwse dierentuinen die overal in Europa werden opgericht, hadden vaak duidelijk wetenschappelijke doelstellingen voor ogen. In de zoogidsen uit die tijd werden de dieren geclassificeerd volgens hun soort, vaak met vermelding van de Latijnse benaming, volgens de traditie van de natuurlijke historie, met namen als Buffon, Audubon, en later Darwin. Hoewel de Brusselse zoo een minder uitgesproken wetenschappelijk karakter had dan de Antwerpse en Gentse, vermeldt de zoogids een aantal naturalisten, zij het veeleer terloops doorheen de tekst. Zo heeft de auteur een duidelijke sympathie voor de Amerikaanse ornitholoog John James Audubon, omdat hij de dieren beschreef « *avec une rare exactitude* » (met een zeldzame nauwkeurigheid) [Hymans, 1856]. Audubon paste volledig in het negentiende-eeuwse tijdsbeeld met zijn belangstelling voor de natuur, drang naar vrijheid en cultus van het individuele [Schrevers, 1985].

22. Toch betekende de erkenning van de traditie niet noodzakelijk dat men altijd volgzaam was. De Brusselse zoogids ging dan ook in debat met de grote naturalisten, en men is het niet altijd met hen eens: «

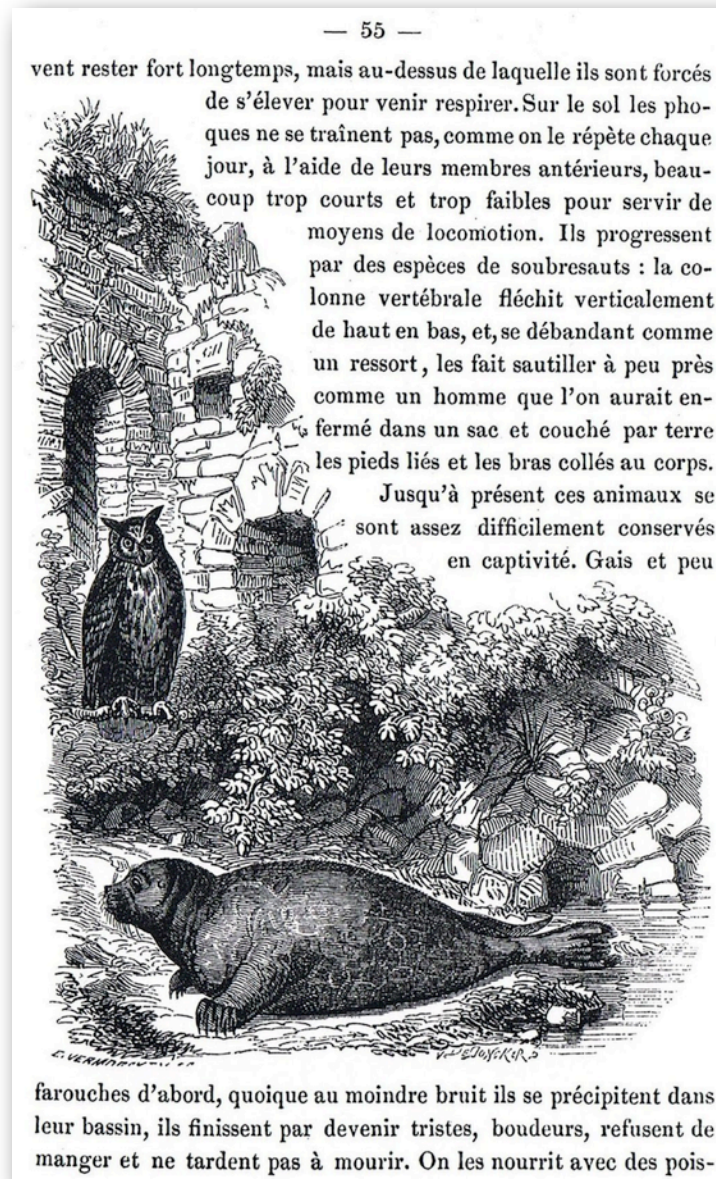

Figuur 2. Eerste uitgave van *L'Acclimatation*, tijdschrift van de Jardin d'Acclimatation de Bruxelles in oprichting, december 1907. Bron : archief van de KU Leuven, Centrale Bibliotheek.

Nous en sommes fâché pour les faiseurs de systèmes » (Wij zijn boos op de makers van de systemen) [Hymans, 1856]. Buffon krijgt in de gids veel aandacht, in de ene passage wordt hij beschouwd als degene die het bij het rechte eind heeft: « *Or il s'accouple et produit à l'état de domesticité, cela est prouvé depuis l'antiquité, quoique Buffon ait affirmé le contraire [...]* Le cerf, a dit Buffon, est le plus bel ornement de nos forêts » (Of het paart en zich voortplant onder domesticatie, wat bewezen is sinds de oudheid, hoewel Buffon het tegenovergestelde heeft beweerd (...)) Het hert, zei Buffon, is het mooiste sieraad van onze bossen.) [Hymans, 1856]. In een andere passage wordt hij dan weer radicaal afgebroken, bijvoorbeeld over zijn beschrijving van de hyena: « *Or presque chaque mot de ce passage frappe à faux. Il est vrai que Buffon était moins un observateur qu'un peintre d'animaux* » (Of bijna elk woord van deze passage is fout. Het is waar dat Buffon minder een waarnemer was dan een schilder van dieren) [Hymans, 1856]. Het lijkt er dus op dat de Brusselse zoo streeft naar een dialoog met de naturalisten en de lezer wil stimuleren om de levende dieren in de zoo te observeren.

23. Het discours omtrent de evolutie van de mens komt eveneens tot uiting in de zoogids. Bij de passage van de apen wordt verwezen naar « *des babouins et des macaques (...)* que certains physiologistes appellent des hommes dégénérés » (Bavianen en makaken (...) die door sommige fysiologen gedegenereerde mannen genoemd worden.) [Hymans, 1856]. Waar Darwin de nadruk legde op de evolutie van de natuur, zouden anderen beginnen te vrezen voor de degeneratie van de mens. De bezoekers van de zoo zagen aan de levende apen dat er heel wat gelijkenissen met de mens waren, en vaak zorgde dit voor een ongemakkelijk gevoel [Kemperink, 2001]. Reeds in de middeleeuwen beschouwde men apen als “*naturae degenerantis homo*”, of de gedegenereerde mens. Daarom werden apen ook bijna uitsluitend afgebeeld met een stok in de hand, of steunend op een rots, wat verwees naar hun onvermogen om rechtop te staan. Deze voorstelling wordt in de zoogids overgenomen en bleef zelfs tot in de twintigste eeuw bleef bestaan [Schiebinger, 1993].

Figuur 3. Passage uit de Brusselse Zoogids [Hymans, 1856] Le Jardin Royal de Zoologie de Bruxelles. Vade-mecum du promeneur, p. 55. Bron: archief van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen.

4.2. Acclimatisatie

24. Naast classificatie gingen dierentuinen zich ook toeleggen op de acclimatisatie. Het was daarbij de bedoeling om exotische dieren te laten wennen aan het Europese klimaat, en te kweken voor consumptie of andere doeleinden. Ook in de zoogidsen wordt vaak verwezen naar de mogelijkheden van acclimatisatie. Van de exotische vogels die geschikt waren om geacclimatiseerd te worden, was de hokko veruit de belangrijkste: « *Au résumé c'est un oiseau paisible et stupide, qui ne fuit pas le danger, faute de le voir; il s'apprivoise aisément et s'accommode avec les autres animaux domestique. Sa chair est un assez bon manger* » (Samengevat is het een rustige en domme vogel, die het gevaar niet merkt of ziet, hij wordt gemakkelijk getemd, en past zich gemakkelijk aan aan andere gedomesticeerde dieren. Het vlees is lekker genoeg om gegeten te worden.) [Hymans, 1856]. Deze vogel droeg de kwaliteiten die interessant waren voor acclimatisatie: hun schoonheid was vooral voor amateur-liefhebbers een pluspunt, terwijl de smaak van hun vlees dat van de fazant overtrof. Het was dan ook verrassend « *de chercher ces oiseaux sur nos tables et de ne les point trouver* » (te zoeken naar deze vogels op onze tafels en deze er niet terug te vinden) [Esquiros, 1854]. De belangrijkste elementen van de acclimatisatie waren het karakter van het dier, en de mogelijkheid om het dier aan te passen aan een leven in gevangenschap. Ook bij de beschrijving van de zeehond wordt in de zoogids aandacht besteed aan het zachte karakter en de intelligentie van het dier [Hymans, 1856]. De zeehond had bijzondere kwaliteiten: vriendelijk karakter, snelle zwemmer, goede visvanger, vandaar dat deze voor de visvangst kon betekenen wat de hond voor de jacht betekende [Esquiros, 1854].

25. Als modewoord bleef de acclimatisatie nog tot in de twintigste eeuw bestaan: de oprichting van een nieuwe zoo in Oudergem had tot doel de acclimatisatie en het kweken van exotische dieren [De Contreras, 1908]. De bedoeling van de acclimatisatiestroming was niet enkel om de dieren te domesticeren, maar ook om het wetenschappelijk onderzoek te vergemakkelijken [Lever, 1992], of, zoals het in Brussel werd verwoord « *avec la seule intention de conquérir, s'il se peut, la Vérité* » (met als enige doel om, indien mogelijk, de waarheid te veroveren) [L'Acclimatation, 1907]. Zelfs tot aan de Tweede Wereldoorlog waren er

nog stemmen die pleitten voor een acclimatisatie op grote schaal [Boulineau, 1934], hoewel in bredere kring niet meer hetzelfde effect werd bereikt als in de negentiende eeuw. De latere pleidooien waren eerder gericht op de acclimatisatie en domesticatie in de kolonies [Baratay et al., 2004].

Figuur 4. De Brusselse Dierentuin, steendruk door A. Canelle uit 1856. Bron : Archief van de Stad Brussel.

5. De dierentuin van Brussel als instelling van vermaak

5.1. Wandelen, kinderen en muziek

26. De Brusselse zoo werd opgevat als een soort « *salon public* » (publieke ruimte), om de burgers een mooie wandeling te bieden, verrijkt met een verzameling dieren om de verveling tegen te gaan en de wetenschappelijke interesse op te wekken. De tuinaanleg gebeurde door Alphonse Balat en Louis Fuchs. Ze volgden, geheel volgens de mode in de negentiende eeuw, het landschapsmodel voor de aanleg [Brauman en Demanet, 1985]. De manier waarop de Brusselse zoo zichzelf profileerde, valt af te leiden uit de prent op de zoogids: deze toont een natuurlijke wildernis, met centraal een paviljoen omgeven door dieren. De titel van het boekje verklaart veel: het is een « *Vade-mecum du promeneur* » (Vademecum van de wandelaar), bedoeld om de bezoekers de weg te wijzen op hun « *promenade* » doorheen de wildernis [Hymans, 1856].

27. Een ander populair element van vermaak waren de kinderritjes op pony's, kamelen en zelfs olifanten. Dat de kinderritjes net in die periode ontstonden is niet toevallig. Vanaf het midden van de negentiende eeuw groeide het besef dat kinderen behoefte hadden aan ontspanning die aangepast was aan hun leeftijd. Een belangrijke theoreticus hieromtrent was Friedrich Froebel. Hij wees op de specifieke behoefte van kinderen aan spelen, maar voegde eraan toe dat daaraan ook een educatief element gekoppeld moest worden [Miller en Robinson, 1967]. Kinderen werden dus een nieuwe doelgroep, ook voor de Brusselse zoo.

28. Concerten waren één van de belangrijkste evenementen in de negentiende-eeuwse dierentuinen. Dat de burgerij graag aanwezig was bij dergelijke muziekvoorstellingen, past in hun verlangen om de aristocratische tradities na te streven [Miller en Robinson, 1967]. Concerten werden in elke zoo georganiseerd en de muziekkiosk was een vast onderdeel van elke negentiende-eeuwse zoo [Peel, 1903]. Voor de burgerij werden de concerten een manier om zich te onderscheiden van het gewone volk, dat enkel op bepaalde dagen toegang had tot de dierentuin en zeker niet 's avonds, wanneer de concerten gegeven werden [Albrecht, 1993].

29. Ook in de Brusselse zoo waren de concerten een groot succes. Toch was er in het begin een probleem: « *les amateurs de musique se plaignaient du cliquetis des verres et des détonations de la bière de Diest ou de la limonade gazeuse* » (de muziekliefhebbers klaagden over het gerinkel van de glazen en het ontkurken van de bieren van Diest en de limonades). Daarom werd er een muziekkiosk gebouwd « *sur le plateau supérieur du jardin* » (op de hoger gelegen vlakte van de tuin), ver weg van het café. Toch wijst de auteur erop dat dit niet voldoende was om die oude Belgische gewoonte (het drinken van bier) te veranderen [Hymans, 1856]. De Brusselse zoo had een eigen krantje waarin de concerten werden aangekondigd en beschreven: « *une foule nombreuse de dames aux toilettes splendides et un grand nombre d'officiers, dont les brillants uniformes rehaussent tout l'éclat de nos assemblées* » (een grote menigte van dames met prachtige avondjurken, en een groot aantal officieren, wier schitterende uniformen het gefonkel van onze bijeenkomsten nog verhogen). Een duidelijke aanwijzing dat de Brusselse zoo een geliefde plaats van de burgerij werd om te zien en gezien te worden [Le Jardin Zoologique, 1855].

5.2. Architectuur

30. Dierentuinen ontwikkelden een specifieke architectuur, die een duidelijke aanwijzing was van de houding van de burgerij tegenover de dieren. De architectuur werd een middel tot zelfbevestiging en onderscheidingsdrang van de gegoede klasse. Het was dan ook vanzelfsprekend dat men de nieuwe industriële ontwikkelingen ging volgen, onder meer de staal-en-glas-architectuur, neoclassicisme en het exotisme [Baetens, 1993]. De kooien verraden dus veelal een sociale, politieke en economische invloed op de manier hoe men over exotische dieren dacht [Rothfels, 2002].

31. Bovendien kopieerden dierentuinen elkaars bouwstijl: berenkuilen, Egyptische tempels, oosterse paviljoenen, enz. [Lambrechts, 2007]. De beren werden in een kooi of kuil gehouden, waaruit een boomstam de hoogte in stak om op te klauteren. De berenkuil in de Antwerpse Zoo had de vorm van een grot met verschillende holen [Baetens, 1993]. In de Gentse dierentuin kreeg de berenkuil de vorm van “een oud kasteel met kanteelen en schietgaten” [Campens, 1853], een constructie die ook in Brussel werd opgebouwd [Hymans, 1856]. De berenkuil vormt

een prachtige illustratie van hoe een dier gecontroleerd en opgesloten werd in een stedelijke en burgerlijke omgeving.

32. Aan het begin van de twintigste eeuw zou er zich een drastische verandering voordoen in de architectuur van de dierentuinen onder invloed van de Duitse dierentuinexpert Carl Hagenbeck, die de dieren in schijnbare vrijheid toonde aan de bezoekers. De Brusselse dierentuin streefde reeds in het midden van de negentiende eeuw dergelijke principes na. In de zoogids wordt dit in de verf gezet: « *Mais ciel !... que vois-je ? s'écrit la bonne qui mène promener son baby dans les allées. Que vois-je ? un loup dans les broussailles, un chacal prêt à s'élancer sur nous ! Au secours, au secours !* » (Maar hemel! Wat zie ik? Roept het dienstmeisje die met haar baby door de paden wandelt. Wat zie ik? Een wolf in de bosjes, een jakhals klaar om op ons te springen! Help, help!). De tralies waren echter goed verstopt, waardoor de dieren alle vrijheid hadden, « *excepté celle de vous approcher* » (behalve deze om u te benaderen). Dit paste duidelijk in het streven van de Brusselse zoo om anders en beter te zijn dan de andere dierentuinen [Hymans, 1856]. Voor alle duidelijkheid werd er in de beschrijving van *La Belgique illustrée* wel aan toegevoegd dat de omheiningen « *pour être très-habilement et très-pittoresquement dissimulées, n'en sont pas moins solides* » (om zeer vakkundig en schilderachtig verborgen te zijn, zijn ze niet minder stevig) [Van Bemmelen, 1880]. Een halve eeuw voor Hagenbeck's grote invloed op dierentuinen wereldwijd, werden “zijn” principes dus al in Brussel nagestreefd. Het ontbrak in Brussel echter aan een degelijke wetenschappelijke omkadering en succesvolle uitbouw, waardoor de invloed op andere instellingen gering was.

Conclusie

33. De analyse van de verschillende documenten betreffende de Brusselse zoo en van de initiatieven om een nieuwe zoo op te richten in de hoofdstad, heeft enkele opvallende elementen opgeleverd. De zoogidsen schetsen het ideaalbeeld van de dierentuin, maar bevatten heel wat impliciete en normatieve elementen die de toenmalige *modes of thought* weerspiegelen, en dit niet alleen wat de dierentuinen betreft. In de zoogidsen komt de hele wereldbeschouwing aan bod, de relatie

tussen mens en dier, domesticatie en acclimatisatie, al is het ook vaak onbewust in de tekst geslopen [Mullan en Marvin, 1999].

34. De Brusselse zoo werd, net als andere dierentuinen, op initiatief van de burgerij opgericht. Enerzijds speelt het discours in op de negentiende-eeuwse aandacht voor industriële vervuiling en het streven naar een gezonde leefomgeving in de stad. De zoo droeg anderzijds bij tot het prestige van de stad elke stad van betekenis moest een zoo hebben waarbij de concurrentiedrang met dierentuinen in andere steden duidelijk tot uiting komt. Tot in het interbellum bleef men streven naar de oprichting van een zoo in onze hoofdstad. Geen van deze initiatieven was succesvol, wat ertoe geleid heeft dat Brussel, als een van de weinige Europese hoofdsteden, geen volwaardige dierentuin huisvest.

35. De dierentuin van Brussel probeerde zich als wetenschappelijke instelling te profileren. Opvallend hierbij is dat gestreefd werd naar een dialoog met de toenmalige wetenschappers. Het vormde een element om de lezer te onderrichten en te prikkelen tot kritische observatie. Toch blijven ook een aantal traditionele denkbeelden hardnekkig aanwezig in het discours en beeldvorming. De aandacht verschoof gaandeweg van de (theoretische) classificatie naar de (praktische) acclimatisatie. Dit werd het nieuwe toonbeeld van de zoo als wetenschappelijke instelling: niet alleen dieren tonen, ook dieren aanpassen, kweken en domesticeren.

36. De culturele activiteiten en de aandacht voor architectuur in de Brusselse zoo vormden een populaire aantrekkingspool voor de burgerij. De organisatie van muziekconcerten was een vaste waarde in de zoo, maar ook kinderritjes op allerlei dieren. Dit illustreert hoe de zoo vooral werd uitgebouwd voor het vermaak van de burgerij en hoe de zoo inspeelde op de negentiende-eeuwse inzichten betreffende opvoeding, educatie en vermaak voor kinderen.

37. De Brusselse zoo had misschien wel de meest idyllische ambities om een 'moderne' zoo te zijn, met ruime dierenverblijven in een feeërieke sfeer, een halve eeuw voor het Hagenbeck-principe wijdverspreid werd. De werkelijkheid draaide anders uit. Ondanks de ambities en goede bedoelingen, slaagde het bestuur er niet in om van de zoo een succesvolle onderneming te maken. De organisatie van concerten en

andere vormen van vermaak brachten onvoldoende geld op om de dierentuin te onderhouden. Hier blijkt duidelijk hoe groot de kloof was tussen het verlangen naar de uitbouw van een prestigieuze en wetenschappelijke zoo en de uiteindelijke verwezenlijking ervan.

Bibliografie

- ÅKERBERG, S., 2001. *Knowledge and Pleasure at Regent's Park: The Gardens of the Zoological Society of London during the Nineteenth Century*. Zweden.
- ALBRECHT, H., 1993. *Een halve eeuw 'Maatschappij voor Natuurlijke Historie' te Gent (1851-1914)*. Licentiaatverhandeling Geschiedenis. Gent. Universiteit Gent.
- ANONIEM, 1855. *Le Jardin Zoologique: journal de la Société de Zoologie et d'horticulture et programme officiel des concerts de symphonie et d'harmonie donnés par cette Société*, 12 en 19 augustus 1855.
- ANONIEM, 1907. *L'Acclimatation. Organe du Grand Jardin d'Acclimatation de Bruxelles. Annales de l'Institut de Psychologie animale de Bruxelles*, 1.
- ANONIEM, 1934a. Dierentuin te Brussel. De waarheid over die onderneming, In: *Handelsblad van Antwerpen* (4 oktober), p. 2.
- ANONIEM, 1934b. De Dierentuin van Brussel. Goedkope geestigheden. In: *Handelsblad van Antwerpen* (13 oktober), p. 2.
- ANONIEM, 1936. *Zoo Bruxelles. Un Jardin Zoologique, Pourquoi ? Où ? Comment ? Quand ?* S.l.
- ANONIEM, 1975. Een Brusselse dierentuin. In: *Zoo Antwerpen*, 41, pp. 16-17.
- ANONIEM, 1994. *Het Leopoldspark, Architectuur en Natuur*. Brussel: Uitgeverij Solibel Edition.
- ARCHIEF KMDA, 1911. *Antwerpen*, 1.1.3, Notulen van de Raad van Bestuur, 11 maart 1911.
- BAETENS, R., 1993. *De roep van het paradijs: 150 jaar Antwerpse Zoo*. Tielt: Lannoo.
- BARATAY, E., HARDOUIN-FUGIER, E. en WELSH, O. (vert.), 2004. *Zoo: a history of zoological gardens in the West*. Londen: Reaktion Books.
- BOULINEAU, P., 1934. *Les jardins animés ; étude technique et documentaire des parcs zoologique*. Limoges: Desvilles.
- BRAUMAN, A en DEMANET, M., 1985. *Le Zoo, la cite scientifique et la ville. Le parc Leopold 1850-1950*. Brussel: AAM Editions.
- CAMPENS, E., 1853. *De Gentsche Diergaerde*. Gent: Willemsfonds.
- DE BEER, E.S., 1952. The development of the Guide-book until the early nineteenth century, In: *The Journal of the British Archaeological Association*, 15, pp. 35-46.
- DE CONTRERAS, M., 1908. *Jardin d'Acclimatation de Bruxelles*. Brussel: Imprimerie F. Vanbuggenhoudt.
- ESQUIROS, A., 1854. Des Jardins Zoologiques. Les Sociétés d'histoire naturelle en Belgique. In: *Revue des deux mondes* (15 november), pp. 689-716.
- HYMANS, L., 1856. *Le Jardin Zoologique de Bruxelles. Vade-mecum du promeneur*. Brussel: J.H. Briard.
- KEMPERINK, M., 2001. *Het verloren paradijs: de literatuur en de cultuur van het Nederlandse fin de siècle*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- LAMBRECHTS, W., 2004. *Science, Utilité, Agrément. De betekenis van de dierentuinen van Antwerpen, Gent, Brussel en Luik, 1843-1946*. Licentiaatsverhandeling Moderne Geschiedenis. Leuven. Katholieke Universiteit Leuven.
- LAMBRECHTS, W., 2007. De geschiedenis van de Belgische dierentuinen. Een verhaal van wedijver, vermaak en exotische dieren in de stad. In: BROUCKE, K. et al. *O dierbaar Antwerpen, over olifanten, mensen en andere stadse dieren*. Tielt: Lannoo, pp. 118-124.
- LEVER, C., 1992. *They dined on Eland: the Story of the Acclimatisation Societies*. Londen: Quiller Press.
- LOISEL, G., 1912. *Histoire des ménageries de l'antiquité à nos jours*, I-III. Parijs.

- MILLER, N.P. en ROBINSON, D.M., 1967. *The leisure age: its challenge to recreation*. Belmont, Californië: Wadsworth.
- MULLAN, B. en MARVIN, G., 1999. *Zoo culture. The book about watching people watch animals*. 2de uitg. Chicago: University of Illinois Press.
- PEEL, C.V.A., 1903. *The zoological Garden of Europe; their history and chief features*. Londen: F.E. Robinson & co.
- QUIEVREUX, L., 1938. L'Évolution de Bruxelles vue par la lorgnette du théâtre. Le Jardin Zoologique et le Jardin Botanique. In: *Le Folklore Brabançon*, 18, pp. 21-24.
- ROTHFELS, N., 2002. *Savages and beasts: the birth of the modern zoo*. (Animals, history, culture). Baltimore: JHU Press.
- SCHIEBINGER, L., 1993. *Nature's body: gender in the making of modern science*. Boston: Beacon Press.
- SCHREVEENS, F., 1985. John James Audubon (1785-1851) en 'The Birds of America'. In: KRUYFHOOFT, C. (ed.), *Zoom op Zoo. Antwerp Zoo focusing on Arts and Sciences*. Antwerpen: Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde, pp. 133-169.
- SOCIÉTÉ ROYALE DE ZOOLOGIE, D'HORTICULTURE ET D'AGRÉMENT DE BRUXELLES, 1851. *Arrêté Royal - Statuts*. Brussel : M. Hayez, Imprimeur de L'Academie Royale.
- VAN BEMMEL, E., 1880. *La Belgique Illustrée. Ses monuments, ses paysages, ses œuvres d'art*. Brussel: Bruylant.
- VAN DRIESSEN, H., 1982. Het Leopoldspark te Brussel van dierentuin tot openbaar park. In: *Zoo Antwerpen*, 4, pp. 94-102.

Financiële steun

Brussels Studies wordt gepubliceerd met de steun van:

Innoviris, het Brussels Instituut voor Onderzoek en Innovatie

Universitaire Stichting

Fonds ISDT Wernaers pour la vulgarisation scientifique - FNRS

Om deze tekst te citeren

LAMBRECHTS, Wim, 2014. De dierentuin van Brussel: spiegel van de negentiende-eeuwse *modes of thought* betreffende stad, wetenschap en vermaak, In: *Brussels Studies*, Nummer 77, 2 juni 2014, www.brusselsstudies.be

Links

Andere versies van deze tekst zijn beschikbaar

ePub FR: <http://tinyurl.com/BRUS77FREPUBLIC>

ePub NL: <http://tinyurl.com/BRUS77NLEPUBLIC>

ePub EN: <http://tinyurl.com/BRUS77ENEPUBLIC>

pdf FR: <http://tinyurl.com/BRUS77FRPDF>

pdf NL: <http://tinyurl.com/BRUS77NLPDF>

pdf EN: <http://tinyurl.com/BRUS77ENPDF>

De video's die verschijnen zijn in *Brussels Studies* zijn te bezichtigen op het Vimeo kanaal van *Brussels Studies* op de volgende link: <http://vimeo.com/channels/BruS>